

»Nevarni individuuum« (kriminologija in psihoanaliza)

Renata Salecl*

V Dallasu je bil leta 1976 ubit policist, ki je ob kontroli prometa po naključju ustavil nek avto, voznik pa je brez vzroka streljal nanj. Edina priča zločina, policistka, ki je bila oddaljena nekaj deset metrov, si je zapomnila vozilo, ni pa videla morilca. Pravici je bilo kmalu zadoščeno, ko so lastnika avtomobila Randalla Dale Adamsa spoznali za krivega in ga obsodili na smrtno kazen. Adams je ves čas vztrajal, da je nedolžen, vendar je psihiatrova ocena, da je »zločinski individuuum«, kljub pomanjkanju materialnih dokazov o storjenem dejanju, pripeljala do obsodbe. Dejstvo, da je psihiater, katerega psevdonim je bil »Dr. Death«, s svojo metodo ugotavljanja zločinske osebnosti pripomogel že k celi vrsti smrtnih obsodb, je napeljalo režiserja Errola Morrisa, da je posnel dokumentarni film o Adamsovemu primeru. Film »The thin blue line« z vrsto intervjujev in z rekonstrukcijo dogodkov pokaže, da je Adams nedolžen ter da je resnični zločinec mladotnik, Adamsov prijatelj, ki je v procesu nastopal kot glavna obremenilna priča. V filmu tudi vidimo, da je sodišče »vedelo«, da je Adams nedolžen in je celo podkupilo domnevne naključne očitvidce, da so kot morilca prepoznali Adamsa. Po zaslugi tega filma je bil obdolženec po dvanajstih letih ječe pred kratkim spoznan za nedolžnega.

Zakaj je ta tragična zgodba zanimiva za kriminologijo? Predvsem odpira dve temeljni vprašanji zločina: vprašanje socialnega pomena kazni in vprašanje zločinskega individua ter s tem povezano vlogo psihiatrije v sodnem procesu. V tem tekstu se bomo ukvarjali predvsem z drugim, z zgodovinsko razsežnostjo pojma »nevarni individuuum« in njegovim pomenom za rojstvo kriminologije. Naš namen je pokazati neustreznost foucaultovskega enačenja nadzorstvalne vloge psihoanalize in psihiatrije, kajti prav psihoanalitična teorija subjekta nam lahko ponudi drugačen pogled na penalno prakso kot psihiatrija.

Ob prvem vprašanju pa je potrebno poudariti naslednje: navidez absurdno sojenje nedolžnemu človeku ni preprosta sodna zmota, pokaže namreč, da za delovanje pravnega sistema ni problem v tem, da najde realnega krivca, ampak tudi, da najde »ustreznega« krivca. V navedenem primeru ni šlo za nikakršno zaroto

sodstva: nedolžnega človeka so obsodili zato, ker je »ustrezal« — bil je namreč polnoleten, realni krivec pa ne in ga zato ne bi bilo mogoče kaznovati s smrtno kaznijo. Sodišče je s svojim »izborom« zadovoljilo neki fantazmi, želji, da je krivec krutega zločina enako kaznovan: Navadna zaporna kazen, oz. popravni zavod, ki bi doletela mladoletnega storilca, bi bila v primeru umora policista premalo, zato je bilo potrebno najti ustreznejšo osebo. To potrjuje tudi izjava nekega sodnika v filmu: »Vsak tožilec lahko doseže, da obsodijo krivega človeka, samo velik tožilec pa lahko doseže, da obsodijo nedolžnega.«

Upošteva je Freudovo teorijo bi lahko rekli, da je bila v tem primeru na delu neka premeštev, ki naj bi olajšala pot povračilu, sprostitvi, ki jo predstavlja kazen. Tako Freud pravi: »Rank je pred nedavnim (1913) pokazal lepe primere tega, kako so nevrotične maščevalne akcije naperjene proti napačnim osebam. Pri takem obnašanju nezavednega takoj pomislimo na neko anekdoto, ki sicer ne velja za komično, da naj bi namreč bil obešen eden od treh vaških krojačev, ker je edini kovač v vasi zagrešil zločin, ki zahteva smrtno kazen; kazen pač mora biti izvršena, četudi ne doleti samega krivca.«¹

Še bolje pa lahko sodnikovo iskanje »ustreznega krivca« ponazorimo z znano anekdoto o norcu, ki išče svoj kovanec na pločniku ponoči pod svetilko. Približa se policaj in mu ponudi pomoč. Čez nekaj časa, presenečen nad tem, da ni ničesar našel, policaj vpraša, če je denar zagotovo izgubil tukaj. »Ne,« odgovori norec, »tam nasproti sem ga, toda bolje je iskati tukaj, bolje se vidi.«

Tako kot norec išče tam, kjer se bolje vidi, kjer pa ni najti iskanega, postopa tudi sodišče, ko pograbi kateregakoli krivca, da zadovolji svoji fantazmi. »Vsi ti ljudje, ki nekaj iščejo tam, kjer tega ni najti, nimajo v resnici nobene želje (razen morda, v določenih primerih, privatne in perverzne) po najdenju. Še več, če se že pretvarjajo, da iščejo, je to bolj zato, da prevarajo, da odvrnejo pozornost, da zapeljejo na krivo sled, medtem ko s tem dosežejo, da se stvari res ne da več najti, kar še dokažejo s primeri.«² Zakaj je tudi sodišče norec, ki išče samo pod lučjo? Tisto, kar sodišču manjka, pa zato obupano zakriva, je pomen: to, da sodnik presodi dejanje v luči pravnih norm, ni nikoli neka

* Renata Salecl, dipl. fil. in soc., magister sociologije kulture, raziskovalna sodelavka, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani.

¹ Freud, Metapsihološki spisi, s. 343.

² Abelhauser, O manjku v dojemanju: zgodovina nekega procesa, s. 61.

povsem transparentna aplikacija zakonov: vselej namreč ostaja za dejanjem nekaj, kar je več kot samo dejanje, skriti element, ki naj bi odkrival pomen. Sodišče prav s tem, da »išče samo pod lučjo«, da torej v našem primeru obsodi Adamsa, četudi »ve«, da ni kriv, skuša obupano zakriti svojo nezmožnost odkriti resnico zločina, najti pomen dejanja. Kot pravi Lacan, je »cilj (v juridičnih zadevah), da bi se priznal užitek, in to prav kolikor se ga ne da priznati«. Vse, kar ostane sodišču, je, da s svojim diskurzom krpa to nemožnost spoznati užitek zločinca — torej tisti vzvod, ki ga je potegnil v dejanje.

Prav ta užitek pa se navezuje na travmatično mesto vsega proučevanja zločina, na problem t. i. nevarnega individua. V omenjenem filmu odpira to vprašanje »strokovna« ugotovitev psihiatra, ki iz ocene zločinskih potencialov Adamsove osebnosti sklepa: »... zagotovo bo zopet ubijal.« Ta preroška napoved, ki jo sodniku sporoči »strokovnjak« za zločince, skuša dati odgovor na večno vprašanje kriminologije, kako spoznati zločinca oz. kako napovedati zločin; kot bomo pokazali, pa je iskanje znanstvenega odgovora na to vprašanje botrovalo rojstvu kriminologije.

Morilska monomanija

S tem, ko konec 19. stol. v sodni praksi ni več dovolj, da zločinec prizna zločin, ampak postane bistvo kaznovalne politike preiskovanje njegove osebnosti, zločinčeva izpoved, kesanje itd., dobi psihiatrija novo področje delovanja. Psihiater postane sodni izvedenec, znanstvenik, ki obvlada tisto misteriozno področje zločinčeve osebnosti, ki bo dalo odgovor na zagate prava — ne le, da bo ta vednost dala vsebino formalni naravi prava, odgovorila bo tudi na problem racionalnosti penalne prakse. Tako ima prevlada zločinca nad zločinom namen približati pravo družbeni realnosti in vpeljati smisel v kaznovanje — s spoznanjem zločinčeve osebnosti naj bi oblikovali učinkovitejše prevzgojne metode v zaporu.

Kot je bilo v ideologiji »laissez-fair sistema« kaznovanje samo stvar prava (zločin, njegovi vzroki in kazen so bili stvar pravnih kategorij), je bil tudi prestopnik dojet kot pravni subjekt, državljani s pravicami in dolžnostmi, enak pred zakonom in predvsem odgovoren za svoje dejanje. Zločin je bil dojet kot dejanje racionalne, odgovorne osebe, kazen pa kot povračilo za

kršitev zakona. Tudi država, ki kaznuje, nima neke vnaprejšnje superiorne pravice posegati v posameznikovo osebnost, ampak je čisto instrumentalen mehanizem, ki izvaja zakon in nastopa kot varuh svobodnega trga in pravnega reda, utemeljenega na družbeni pogodbi.

O neprištevnosti zločinca se je v tem obdobju govorilo samo takrat, kadar je bila njegova norost očitna, hitro prepoznavna. Problem norosti (in s tem odgovornosti) zločinca pa postane problem ob čisto iracionalnih zločinih, kjer je zločinec na videz normalna osebnost, brez vzroka pa stori nek krut zločin. Primer takšnega zločina, ki se največkrat pojavlja v prvih kriminoloških učbenikih, je primer mlade služkinje Henriette, ki je v Parizu leta 1825 brez razloga odsekala z nožem glavo gospodaričini devetnajstmesečni hčerki. Iracionalnost tega dejanja je bila tem večja, ker je bilo znano, da je imela Henrietta malo deklico zelo rada. Ob zasliševanju je bila njena razlaga umora najprej: »Prešnila me je ta ideja«, nekoliko kasneje pa je dejala: »Nameravala sem jo ubiti.«

Ta dogodek velja za značilen primer zločina brez motiva, brez racionalne razlage in očitne vzročnosti. Podobni zločini (večinoma so to umori), ko npr. sicer popolnoma prišteven človek nenadoma na cesti ubije neznanca, ali ko ženska brez vzroka zadavi sosedovega otroka, so dobili ime »monomanija«. To naj bi bili ljudje, ki se vedejo popolnoma normalno, v nekem trenutku pa »znorijo« in storijo iracionalen zločin. Psihiatri so konec 19. stol. postavili teorijo, da gre v teh primerih za zlom enotnosti psihe, kjer je »želja ločena od čustev, razum od želje, čustva od razuma.« Po tej teoriji naj bi v takem primeru šlo prej za »patologijo strukture kot vsebine«, kajti vsak zase naj bi posamezni deli psihe delovali normalno, to, da ne delujejo sinhronizirano, pa naj bi povzročilo razne vrste monomanij (poleg morilske še erotomanijo, infanticidalno monomanijo, theomanijo — videnje sebe kot boga, itd.).³

Prav ti zločini brez motiva in profita, pri katerih norost ni vidna in jih ne moremo napovedati, odpirajo psihiatriji novo področje delovanja. Kot ugotavlja Foucault, je psihiatrija s pojmom morilska monomanija izumila fiktivno entiteto, »zločin, ki je norost, ki ni nič drugega kot norost, norost, ki ni nič drugega kot zlo-

³ During, *The Strange Case of Monomania: Patriarchy in Literature, Murder in Middlemarch, Drowning in Daniel Deronda*, s. 86.

čin.«⁴ Ob tem pa psihiatriji ni šlo za to, da razišče vidne znake norosti pri navadnih zločinih, marveč da razišče nekakšno prikrito norost, ki se kaže le v nenavadnih zločinih ter s tem pokaže enačaj med to »potuhnjeno« norostjo, ki je lahko v normalnem človeku, in zločinom. Izum morilske monomanije je za družbeni vpliv psihiatrije izjemno pomemben, daje ji namreč legitimiteto, da postane instanca, ki bo strokovno napovedovala zločin ter tako postala pomočnica prava.

»Velik interes s strani psihiatrije za velike zločine ‚brez razuma‘ ne kaže željo po zavzemu področja kriminalitete, ampak željo, da opraviči svojo funkcijo — nadzorovanje nevarnega, skritega v človekovem vedenju. Za kar gre v tem velikem primeru morilske monomanije, je vloga same psihiatrije.«⁵ Ob tem se samo po sebi postavi vprašanje, kako in zakaj je psihiatrija prišla v pravo. Psihiatrija je prišla v pravo zato, ker ji je to odprlo novo polje oblasti — skrb za »ljudsko higieno« se je tako razširila še na področje penalne prakse; bolj problematičen pa je odgovor na vprašanje, zakaj je pravo sprejelo psihiatrijo za sogovornico.

David Garland v analizi angleškega penalnega sistema v prejšnjem stoletju ugotavlja, da je v prehodu iz liberalizma v t. i. družbo blaginje, ko pride tudi do spremembe pravnega subjekta in posameznik ni več odgovoren za zločin, prišlo do velike krize v penalnem sistemu.⁶ Sprememba kaznovalnega sistema, ki vključuje različne vrste tretmana, individualizacijo, kategorizacijo, je privedla do tega, da pravo ni bilo več edini diskurz v penalni praksi, ampak je iskalo pomoč v drugih znanostih. Prav sprememba načinov kaznovanja, ki so povezani s spremembo pravnega subjekta, je dala mesto psihiatriji v pravu. Ko je vzrok zločina narekoval način kaznovanja, se je namreč postavilo vprašanje, kako kaznovati v primerih zločina brez vzroka, torej pri monomaniji. Od psihiatrov se je pričakovalo, da bodo odkrili moti-

⁴ Foucault, *The Dangerous Individual*, s. 132.

⁵ *Ibid.*, s. 135.

⁶ Garlandova teza je, da so se nove penalne prakse (normalizacija, kategorizacija, klasifikacija zločincev) v Angliji oblikovale šele okoli l. 1895, torej precej kasneje kot za Francijo ugotavlja Foucault. Garlandov očitek Foucaultu je, da oblikovanje t. i. družbe nadzorovanja ne izhaja iz sprememb zaporniškega režima, marveč obratno, šele spremembe v družbi, pravu itd. privedejo do sprememb v zaporu. Več o tem, Garland, *Punishment & Welfare*.

vacijo za zločin in pomagali zaporu, da uvede primeren tretman. Monomanija je tako postala mesto, kjer so se stikale potrebe psihiatrije in prava: psihiatrija je v njej videla potrditev teze, da je norost vedno nevarna, pravo pa je v psihiatriji našlo rešitev za svojo nemožnost odkriti motiv za zločin.

Nevarni individuum

Pojem morilske monomanije se je hitro pokazal preozek za vso globino problema zločinske norosti, zato so ga še pred koncem 19. stol. ovrgli. Monomanija je pomenila predvsem manjko razuma, zavesti, to pa je bila za psihiatrijo premalo. Nova dognanja o mentalni bolezni so namreč vztrajala na tem, da obstajajo norosti, ki napadajo čustva, instinkte, spolno obnašanje, kjer pa je razum neprizadet. Ko psihiatrija izumi celo vrsto pojmov kot so »moralna norost, instinktivna norost, perverzija, spolna deviacija«⁷ ter razvije idejo degeneracije in kompleksne, polimorfne metalne bolezni, postane monomanija preozek pojem. Ko dobijo pomen instinkti, lahko v vsakem navadnem zločinu vidimo njihov vpliv, vsak navaden zločin dobi element prikrite norosti. Če nekoliko posplošimo, lahko rečemo, da fascinacija z monomanijo zamre takrat, ko postane vsak navaden zločin monomanski.

Lahko rečemo, da je prav koncept monomanije narekoval rojstvo posebne znanosti o zločinu — kriminologije. Odkritje skrite norosti, katere rezultat je lahko najbolj grozljiv zločin, je namreč narekovalo nastanek posebne znanosti, ki bo z znanstvenimi metodami omogočila napoved zločina. Tako kriminologija (še posebej kriminalna antropologija) nadaljuje tam, kjer je psihiatrija začela, toda hkrati mora načrtovati ustrezen sistem t. i. »prevencije«, nadzora nad potencialnimi družbenimi nevarnostmi.

Bistvo kriminologije konec 19. stol. dobro opredelita Rusche in Kirchheimer, ko pravita, da je bila »znanost o zločinu v bistvu znanost o družbi«. Ob tem ne mislimo na banalne ugotovitve o družbeni naravi zločina, ločevanja med normalnim in patološkim itd., marveč na »pragmatično« naravo kriminologije, ki je vezana na velike družbene spremembe tega obdobja. Cela vrsta družbenih konfliktov, uporov, revolucija 1848, Pariška komuna, itd. je zahtevala oblikovanje posebnega nadzora nad upor-

⁷ Foucault, *The Dangerous Individual*, s. 140.

niki — že takrat je prišlo do tega, da so politične upornike z namenom, da jih diskreditirajo, obravnavali, enako kot navadne zločince. Kot ugotavlja Foucault, se je že takrat oblikovala »podoba sovražnika družbe, ki je lahko tako revolucionar kot morilec, kajti vsi revolucionarji včasih ubijajo«.

V času druge polovice 19. stol. dobi kriminaliteta mesto v časopisih, vedno več je tudi romanov o zločinu, vse to pa napeljuje k temu, da se je pred zločinom treba zavarovati, ga preprečiti. To je tudi obdobje prosperitete policije ter na drugi strani večne krize penalnega sistema. V kriminologiji pa se je iskala rešitev za vse te nakopičene probleme — od nje se je zahtevalo, da izdelava metodo, s pomočjo katere lahko ugotovimo stopnjo družbene nevarnosti posameznika in možnost njegovega spreminjanja.

V kriminološki teoriji se tako na prelomu stoletja prične pojavljati pojem »nevarni individuuum«, pojem, ki nadomesti monomanijo zato, ker je splošnejši in ni več vezan le na norost. V klasifikaciji nevarnih individuuumov se tako monomanija pojavlja le kot ena izmed oblik v paleti nevarnosti, kamor spadajo še: degeneriranost, perverzija, nekrofilija, kleptomanija, ekshibicionizem, pederastija, sadizem... pa seveda tudi uporniki, klateži itd. Naloga kriminologije tako postane odkriti kriminalnost individua, predvideti njegovo potencialno nevarnost ter oblikovati mehanizme zaščite družbe pred njim.

Zanimivo vprašanje je, kako je kriminologiji uspelo prodreti v pravo, kako ji je uspelo spremeniti ne le sodno prakso, marveč tudi kazensko pravo, ki je bilo dolgo nespremenljivo. Foucault daje zanimiv odgovor, da je kriminologiji uspel prodor v pravo skozi civilno in ne kazensko pravo.

Kot ugotavlja Ewald, se je s spremembo odnosa do delovnih nesreč v 19. stol. zgodila bistvena sprememba v civilnem pravu. To, da za delovno nesrečo ni več odgovoren posameznik ampak družba (delovni pogoji, organizacija dela itd.), daje nov pomen elementu tveganja. Naloga prava postane, da z zakonskimi predpisi tveganje zmanjša in zaščiti delavce.

Za zaščito pred elementom tveganja pa gre tudi pri nevarnem individuuumu. Če za nekoga ugotovimo, da je »rojen zločinec« ali pa, da »vse njegovo vedenje kaže na to, da lahko postane zločinec«, je označen za nosilca tveganja tudi, če ni ničesar storil. V tem primeru namreč od-

govornost ni pomembna, kot ni pomembno kaznovanje: šteje le odstranjevanje, reduciranje »zločinstva« v njem. Italijanska šola kriminologije je šla v tem odstranjevanju tako daleč, da je izdelala celo tipologijo: tako je zločin možno odstraniti popolno, začasno (s pomočjo tretmana) ali pa samo delno (s sterilizacijo, kastracijo).

Lombrosov učenec Ferri je z naslednjimi besedami opisal »zločinskega individua« (homo criminalis): »oseba, ki stori zločin, je zločinec, to je oseba, ki zaradi svoje psihične in moralne konstitucije ni normalna; nima smisla iskati vzrok njegovega dejanja, kajti vzrok za njegov zločin je natanko njegova kriminalnost«. ⁸ Za Ferrija je zločinec po naravi divjak, družbeno pa je nenormalen, kajti ne misli kot »normalen in pošten človek«, lahko celo rečemo, da sploh ne misli. Etiologija zločina, ki je iskala vzroke »nevarnega individua«, je vztrajala pri nasprotovanju teoriji »svobodne volje« in z njo povezani retributivni kaznovalni politiki. Za novo penalno teorijo je bistveno, da dokaže, kako je družba tista, ki je napadena s strani zločinca, ne pa pravo. S tem lahko razložimo spremembo diskurza o zločinu: par »zločin in kazen« nadomestita pojma »napad na družbo« (social offence) in »družbena zaščita« (social defence) — kaznovanje namreč služi zavarovanju pred nevarnostjo, ki grozi družbenemu življenju. ⁹ Tako družba postane tisto, kar daje osnovo za kaznovanje, pravo pa postane sekundarno, odvisno od družbenih interesov. »Za novi penalni red pa družba ne bo le izvor pravice kaznovanja, marveč tudi neposreden izvor vseh pravic, vsega prava in tudi kriminalitete. ¹⁰ Element nevarnosti se z individua prenese na družbo. Pri tem pa družba dobi moč nekakšne vseobsegajoče substance, ki je hkrati izvor zločina, prava in t. i. resocializacije (vrnitve zločinca v družbo). Za teorijami o družbeni pogojenosti zločina pa obstaja tudi iluzija, da je družba entiteta, ki z racionalno organizacijo ne bi več proizvajala zločina.

Psihoanaliza in zločin

Eden od danes prevladujočih komentarjev opisanega razvoja vpletanja psihiatrije v pravo je »foucaultovsko« stališče: genealoško razisko-

⁸ Pasquino, *Criminology: the birth of a special savoir*, s. 18.

⁹ *Ibid.*, s. 23.

¹⁰ *Ibid.*, s. 26.

vanje zgodovine penalne in sodne prakse ima namen pokazati vedno nove oblike nadzorovanja, discipliniranja individua. Tako je po Foucaultu prav psihiatrija tista, ki v svojem boju za oblast nad »ljudsko higieno« odkrije v pravu možnost za svojo ekspanzijo. Prestrižno mesto, ki ga psihiatrija kot reakcija na nevarnost v družbenem telesu dobi v začetku 19. stol., je s prodorom v polje kriminalitete še okrepljeno. Vedno nove oblike nadzorovanja individuov, ki se iz psihiatričnih institucij in zaporov razširijo na celotno organizacijo družbe pa po Foucaultu postanejo še bolj sofisticirane, prikrite, z nastopom psihoanalize. Tisto, kar počenja psihiatrija preko prisilnega, institucionalnega nadzora nad nevarnimi individui (zahteva po izpovedi, medicinsko zdravljenje itd.), je ponovljeno v psihoanalizi — navidezen »svoboden vstop« v analizo samo kaže na to, kako je cela družba prepletena z ideologijo nadzorovanja in discipliniranja.

Po Foucaultu je v psihoanalizi na delu ista prisila po izpovedi, nadzoru nad osebnostjo, ki je na delu od krščanske spovedi do priznanja na sodišču, spreminjanja v zaporu in psihiatrični bolnici — povsod gre za oblikovanje vrste mehanizmov nadzora nad individui.¹¹ Tako Foucault z izrazom izpoved pojmuje vse tiste postopke, ki spodbujajo subjekt, da proizvede diskurz resnice o sebi (svoji seksualnosti, motivih za zločin itd.), ki lahko učinkuje na sam subjekt.

Foucault predpostavlja, da obstoji neka mreža družbene vednosti, nekakšen svet vnaprejšnjih norm, pravil, glede na katera potem umestimo subjektivo izpoved. Tako naj bi izpoved pacienta v psihiatriji umestili v korpus psihiatrične vednosti, zločinčevo priznanje, razlago dejanja, v pravno in kriminološko vednost itd. Lahko rečemo, da je podoben svet vnaprejšnje vednosti predpostavljala tudi psihiatrizirana psihoanaliza, ki je subjektovo izpoved umeščala v jasno določeno mrežo psihoanalitičnih pojmov kot so Ojdipov kompleks, analna faza itd., ter klasificirala njegovo bolezen. Freudovska psihoanaliza

¹¹ Isto tezo razvija Jaques Donzelot v delu *The Policing of the Families*, kjer psihoanaliza nastopi kot nov mehanizem družbene normalizacije družine ter vpeljevanja novih družbenih norm (npr. preko spolne vzgoje) v šolo. Po njegovem naj bi prav psihoanaliza uvedla nove metode nadzorovanja posameznika, ker združuje ekspertizo in izpoved; to naj bi vplivalo tudi na oblikovanje nove podobe t. i. »srečne družine«, odstopanja od tega ideala pa so dobila oznako patološkosti.

pa temelji prav na tem, da ne obstoji neka zadnja resnica, glede na katero lahko subjekt presojava, kajti subjekt mora resnico sam »izumiti«. Tako v analitični situaciji subjekt, kolikor je vpet v transfer, predpostavlja, da analitik ve, v resnici pa analitik ničesar ne ve, in je subjekt tisti, ki skozi analizo proizvede resnico lastne želje.

Za psihoanalizo tudi ni možno odkrivati resnice preko priznanja, izpovedi, saj »resnica nikoli ni vsa«, vselej »imamo z njo opravka le v spodrseljajih, zatikanjih, vrzelih, simptomih, paradoksih, na robu, in jo torej zadeva neko temeljno neujemanje«.¹²

Drugačen pogled psihoanalize na zločin lahko pokažemo na primeru, ki ga opisuje Foucault ob analizi delovanja logike nadzorovanja zločinčeve osebnosti na sodišču. Foucault navaja primer iz sodobne sodne obravnave v Franciji, ko je zločinec preprosto priznal zločin, ni pa ga želel komentirati oz. razložiti osebnih vzrokov, zakaj ga je storil. To je sodnika popolnoma zmedlo in je naravnost zahteval, naj se obsojeni spomni kakšne travme iz otroštva, socialnih vzrokov, osebne izkušnje, kar bi ga lahko napeljalo k zločinu. Ob vztrajanju obsojenca, da je kriv, nima pa namena govoriti o sebi, o vzrokih itd., je ogorčeni sodnik izjavil: »Obsojenci res morajo nekaj povedati o samem sebi, če želijo biti sojeni.« Iz tega primera Foucault izpelje potrditev teze, da je za sodobno sodno prakso zločinec pomembnejši od zločina in zato sodišče sploh ne more več delovati brez preiskovanja osebnosti, izpovedi, razlage zločina. Sodišče zato zahteva, da obsojenec pove svojo resnico, šele potem bo lahko izbralo ustrezno kazen. Zločinec je tako zveden na objekt, ki ga je treba preiskovati, kategorizirati.

Foucault misli, da tudi psihoanaliza spada v to vrsto preiskovanja, izpovedi, ki zločinca jemlje kot objekt. Dejansko pa je za psihoanalizo to, da zločinec ne želi na sodišču govoriti o svoji osebnosti, notranjih vzrokih za dejanje itd., natančno znak, da je subjekt. Dejstvo, da sodišče ne more več delovati brez vednosti o zločinčevi osebnosti, pa ni posledica vdora psihoanalize v sodno prakso, marveč samo odgovor na temeljno nemožnost prava, da spozna zločinčev užitek. S tem, da sodišče želi delovati kot analitičen odnos, samo skuša zakrpati ta manjko.

¹² Groznik, Vedenje, oblast in spol?, s. 138.

Irealizirati zločin, ne da bi dehumanizirali zločinca

Za znanstveno proučevanje zločina in predvsem zločina, ki se je, kot smo pokazali, pričelo z monomanijo in nadaljevalo z oblikovanjem posebne znanosti — kriminologije, je bistveno, da zločin irealizira. Pojav zločina razloži z vrsto zunanjih, družbenih vzrokov (družinske okoliščine, revščina, vpliv kulture, medijev itd.) in na drugi strani z značilnostmi zločinčeve osebnosti, njegovimi travmami, instinkti, ki naj bi bili v njem na delu in podobnim. Za to irealizacijo pa je bistveno, da hkrati zločinca dehumanizira: pokaže ga kot neodgovorno entiteto v igri družbenih in nezavednih psihičnih mehanizmov. V proučevanju zločina, psihiatričnih ekspertizah in predvsem v sodnem procesu tako prestopnik ni več subjekt, ampak le igračka teh notranjih in zunanjih mehanizmov. Vsa naloga ekspertov in sodišča je, da te mehanizme odkrije ter v skladu z njihovim vplivom ugotovi stopnjo krivde.

Nasprotno tej irealizaciji zločina pa lacanovska psihoanaliza vztraja na irealizaciji, ki ne dehumanizira zločinca. V čem je razlika? Tudi psihoanaliza priznava, da je zločin razločljiv z vrsto vzrokov: tako je umor lahko odgovor na psihozo, majhne tatvine na pomanjkanje ljubezni, travme iz otroštva itd. Toda odgovor psihoanalize je, da so tovrstna dejanja določeni načini subjektivacije, so določen odgovor, s katerim subjekt skuša razrešiti svoje zavore, travme. Ko npr. irealiziramo tatvino in rečemo, da je posledica pomanjkanja ljubezni ali vračilo za nekakšen simbolni dolg, jo s tem na drug način osmislimo, da tatu ne duhumaniziramo, zvedemo na preprosto orodje v igri teh mehanizmov, marveč pokažemo, da se je subjekt s »prehodom k dejanju«, v našem primeru s tatvino, na nov način subjektiviral. Bistvena je prav ta vloga, ki jo tatvina igra v libidinalni ekonomiji tatu.

Psihoanaliza tako obravnava zločin kot »prehod k dejanju«, kot tisto mesto, ko so se notranje napetosti razrešile z nekim dejanjem. Zakaj razrešile? Odgovor na to moramo poiskati v freudovski razlagi vloge Nadjaza.

»Vloga očeta v nadaljnjem razvoju otroka so prevzeli učitelji in avtoritete; njihove zapovedi in prepovedi so obdržale svojo moč v idealu Jaza in sedaj kot zavest izvajajo moralno cenzuro. Napetost med zahtevami zavesti in tem, kar uspeva Jaz narediti, se doživlja kot občutek

krivde.«¹³ Prav ta napetost med Jazom in Nadjazom, ki proizvaja občutek krivde, je bistvena za posameznikovo funkcioniranje v družbi. Kot ugotavlja Freud, je prav premočan, nezaveden občutek krivde mnogokrat vzrok, da človek postane zločinec. Tako je občutek krivde motiv in ne posledica zločina. Premočan občutek krivde, ki je posledica krutega, kaznovalnega Nadjaza, namreč najde v zločinu olajšanje, prav kolikor se je ta nezavedni občutek krivde lahko navezal na realno in se sprostil. Psihoanalitična koncepcija krivde tako obrne podobo o krivdi kot posledici zločina v krivdo kot njegov vzrok.

Ko Freud govori o nezavednem občutku krivde, poudarja, da lahko v tem primeru uporabimo tudi pojem »potreba po kaznovanju«. Tako ugotavlja, da so otroci velikokrat poredni zato, da bi jih kaznovali, po kazni pa so mirni in zadovoljni. Med kriminalci kazen podobno deluje pri tistih, ki so storili zločin zaradi premočnega občutka krivde. Tega učinka pa ni pri tistih, ki so storili zločin brez občutka krivde, pri tistih, ki ali ne posedujejo nikakršne moralne indibicije ali pa se čutijo pooblaščene, da z zločinom stopajo v boj proti družbi.¹⁴

Lacan je izdal tipologijo zločinov v kateri govori o zločinih Jaza, ki so zločini iz čiste koristi, zločinih sebstva, kot čisto nagonskih zločinov, ki so reakcija na neko agresijo (»subjekt želi ubiti svojo bolezen«) ter — za psihoanalizo edino zanimivih — zločinov Nadjaza.¹⁵ Pri slednjih je namreč prisotna neka razcepljenost v subjektu (med Jazom in Nadjazom), ki se lahko razreši z zločinom. Pri zločinovih Nadjaza Lacan loči paranojo zahteve in paranojo samokaznovanja, za obe pa je značilna kaznovalna intenca. Paranoja samokaznovanja je manj nevarna: v tem primeru skuša kaznovalna intenca (se pravi socializirana agresivna pulzija) preprečiti agresivno pulzijo nezavednega v subjektu in je torej usmerjena k sebi; to dejanje navadno ne uspe, zato ni nevarno. V paranoji zahteve pa je ta socializirana agresivna pulzija usmerjena navzven: subjekt percipira, da nekdo od njega nekaj zahteva, pred to zahtevo pa se brani z agresijo navzven. Tu je tveganje, da se bo končalo z zločinom, večje. Razliko med tema dvema paranojama lahko razložimo s primerom, ko ima določen subjekt neko agresivno, zanj nesprejem-

¹³ Freud, *Budučnost jedne iluzije*, s. 291.

¹⁴ Freud, *Quelques types de caractère dégagés par la psychanalyse*, s. 135.

¹⁵ Dupré, *La »solution« du passage à l'acte: la double crime des soeurs Papin*, s. 235.

ljivo željo (npr. sovraštvo do drugega). Psihoza, ki je oblika obrambe pred to željo, se v primeru paranoje samokaznovanja kaže na način, da se subjekt bori proti lastni želji tako, da skuša uničiti sebe. V primeru paranoje zahteve pa subjekt svojo željo projicira v drugega: lastno sovraštvo se mu kaže kot sovraštvo drugega, kot zunanja agresija, pred katero se mora braniti — sredstvo pa je v tem primeru lahko tudi zločin.

Značilen primer zločina Nadjaza je zločin sester Papin, o katerem je bila napisana vrsta knjig, različnih teorij, katerih analiza lepo pokaže razliko med pristopom psihiatrov — izvedencev in psihoanalizo. Zgodba je taka: sestre Papin, Christina (28 let) in Lea (22), sta bili služabnici pri družini Lancelin, kjer so po njunem lastnem pripovedovanju zanju lepo skrbeli. Leta 1933 sta brez vsakega vzroka umorili gospodarico in njeno hči. Gospodarica naj bi Christino vprašala, ali je že zlikala perilo, s podtonom grožnje, Christina pa je planila nanjo, jo udarila s posodo po glavi ter ji izruvala oči. Pridružila se ji je Lea, prinesla kuhinjski nož ter pomagala ubiti še gospodaričino hčer. Sestri sta telesi popolnoma zmaličili, razkosali, po opravljenem delu pa odšli spat. Ko je prišla policija, sta zločin mirno priznali, na sodišču pa je Christina izrekla mistični stavek: »Odločili sva se, ne da bi se odločili.«

Na procesu so psihiatri, ki jih je najelo sodišče, vztrajali, da sta sestri popolnoma normalni in le simulirata norost. Psihiater, ki ga je najela obramba, pa je trdil nasprotno, da sta nenormalni, sadistični, homoseksualni itd., skratka neprištevnost in neodgovorni za zločin. Sodišče je upoštevalo mnenje, da sta bili prištevni, ter ju obsodilo na smrtno kazen. Christina, ki je v zaporu zapadla v popolno apatijo, se na izrečeno kazen ni želela pritožiti in je po nekaj letih v zaporu umrla naravne smrti. Lei so po pritožbi kazen spremenili v dosmrtno ječo, po desetih letih pa je bila izpuščena iz zapore in je odšla v samostan.

Kaj je o tem primeru rekla psihoanaliza? Zanimivo je, da so na ta zločin referirali vsi znani psihoanalitiki tistega časa, npr. Reik, Alexander, Melanie Klein ter Lacan. Iz analize pisem, ki jih je sestrama pisala njuna mati, je postalo razvidno, da se mati paranoično boji tega, da ji bo kdo hčeri odvzel. V bojazni, da sta sestri preveč religiozni in bosta odšli v samostan, kot njuna starejša sestra Emilia, venomer blati religijo, hkrati pa ju nagovarja, da zapustita družino

Lancelin. Gospa Lancelin je sestri vzela v bran pred materjo tako, da njun zaslužek ni več dajala materi, kot je bil običaj, marveč njima samima. Sestri sta popolnoma pretrgali stike z materjo tri leta pred zločinom ter razvili materinski transfer do gospodarice. Zanimivo pa je, da je kmalu po tej prekinitvi z materjo tudi Christina pričela kazati znake paranoje: ni prenesla nobenega opazovanja, nadzora, nekoč se je pritožila županu, da jo preganjajo, s sestronista vzdrževali nobenih stikov z drugimi ljudmi, komunikacijo z družino Lancelin sta omejili na minimum. Lacanova analiza je pokazala, da je bil prehod k dejanju (zločin) poizkus osvoboditve materinskega transfera, ki ju je vezal na gospodarico. Vprašanje prehoda k dejanju po Lacanu ne zadeva tega, kaj je prehod k dejanju realiziral, ampak na kaj se veže kot izničenje neke neznosne napetosti. »Prehod k dejanju ni neka strahota, ampak je njena omejitev (skuša biti njena rešitev). Prehod k dejanju je odgovor in ne vprašanje, odgovor, s katerim ignoriramo vprašanje.«¹⁶

Reik in Aleksander sta zločin sester Papin vezala na potrebo po kaznovanju. Priznanje zločina je zaradi te potrebe že delna nagrada. Podobno je npr. v primeru, ko nekdo daje napačno priznanje in napačno samoobtožbo — tudi tukaj gre za nezavedni občutek krivde in za poizkus njegove razrešitve. Lacanova teza pa je, da je v zločinu sester Papin na delu odsotnost samokaznovanja, tega velikega občutka krivde, ki izvira iz instance Nadjaza.

Psihoanaliza je prav ob tem primeru postavila pod vprašaj nekatere postulate, na katerih še danes temelji psihiatrija: namesto ugotavljanja prištevnosti si ob zločinu postavi vprašanje: **razrešitev česa je bil prehod k dejanju in za kakšno ceno?** Za odgovor na ti vprašanji, pa ni dovolj samo opis bolezni, kajti sama bolezen, delirij, je del nekega pomenskega univerzuma. Zato se je treba izogniti razlikovanju med nekakšnimi umsko koherentnimi norostmi, kjer še obstaja neka koherenca misli, in psihozami, kjer tega skladja ni več. Tako pri paranoičnem deliriju nikakor nujno ne gre za nekoherenco misli. Lacan poudarja, da delirij ne izolira subjekta iz zunanjega sveta, ampak nasprotno »delirij je to, s pomočjo česar lahko s polnimi jadrji vstopimo v domeno intersubjektivnosti.«¹⁷

¹⁶ Ibid., s. 179.

¹⁷ Ibid., s. 248.

Lacan imenuje odnos med materjo in Christino z izrazom, znanim iz psihoanalize »norost v dvoje« (folie a deux); delirij matere, njeno paranoično nasprotovanje religiji, je prevzela tudi Christina, le da si do prehoda k dejanju ni upala oblikovati svojih pregnanjalskih idej. Za materin delirij lahko rečemo, da je bil delirij ljubosumnja (želela je zapleniti hčerki, ki sta ji še ostali ob Emilienem odhodu v samostan); Christinin delirij pa je poskus iztrgati se iz te zaplembe, ki je ne more tolerirati. Zato pretrga stike z materjo in želi oditi v samostan. Nasprotno pa je odnos med Christino in Leo samo psevdonorost v dvoje: Lea namreč prevzame psihozo, ki ni njena, pade pod vpliv. Materinski transfer, ki ga Christina razvije do gospodarice, potem ko se ta zavzema zanju, vodi v to, da Christina dojemata gospodarico kot mater — njen poskus pretrganja tega transferja pa je vodil v dejanje — zločin. Materinski transfer je vplival tudi na odnos med sestrama: Christina je dojemala Leo kot otroka, za katerega mora skrbeti v očeh gospodarice. S tem, da je prehod k dejanju ukinitel transfer do gospodarice, je hkrati ukinitel ljubezen Christine do Lee, ker ni bilo več pogleda, zaradi katerega je obstajala.

Kaj lahko psihoanaliza ponudi kriminologiji?

Za Lacana je kriminologija iskanje resnice v polju prava: kriminologija združuje v sebi dva obraza, in sicer išče resnico zločina v policijskem smislu ter resnico prestopnika v antropološkem smislu.¹⁸ Vrsta kriminoloških teorij meni, da bo s spoznanjem te resnice lahko dala napotek penalni praksi za subjektovo reintegracijo v družbeno skupnost. Kajti, kot pravi Conklin: »Ideja, da mora biti prestopnik reintegriran v skupnost, je v najboljšem primeru odgovor na problem zločina.«¹⁹ Da takšna načrtovana reintegracija ne uspe, kaže vsa zgodovina penalnih reform, toda vedno nove prevzgojne tehnike še vedno iščejo nove metode spreminjanja prestopnikov. Prav na tej točki pa lahko psihoanaliza spremeni pogled na zločin in sicer prav s tem, da, kot smo že dejali, ne dehumanizira zločinca.

¹⁸ Lacan, Introduction théorique aux fonctions de la psychanalyse en criminologie, s. 125.

¹⁹ Conklin, Criminology, s. 454.

Danes imamo vrsto kriminoloških teorij, ki skušajo pojasniti zločin in dati napotek praksi za delo s prestopniki. Tako se poleg zunanjih, družbenih, ekonomskih vzrokov, išče odgovor tudi v biologiji, nevrologiji in seveda psihologiji. Iskanje zunanjih in notranjih vzrokov zločina pa teži k temu, da bi dalo splošno formulo, odgovor, ki bi omogočal sistematizirati in splošno določiti značilnosti prestopnikov in njihovega ravnanja. Tako se psihoanalitičnemu pogledu na zločin velikokrat očita, da se njegovih dognanj ne da preveriti in da ne upošteva psiholoških značilnosti cele populacije. »Dokler nimamo evidence o psiholoških značilnostih celotne populacije, ne moremo vedeti, ali se prestopnik psihološko razlikuje od drugih ljudi. Zagovorniki psihoanalitične perspektive redko zbirajo dejstva o psihološkem stanju celotne populacije, ker so običajno bolj zavzeti s terapijo kot s testiranjem teorij.«²⁰ Psihoanaliza bi na to Conklinovo pripombo odgovorila, da se moramo izogniti prav temu posplošenju, če ne želimo dehumanizirati zločinca: če namreč vztrajamo na nekih občih notranjih ali zunanjih vzrokih »prehoda k dejanju«, moramo predpostavljati, da obstajajo neke stalne lastnosti osebnosti ali enake okoliščine, zaradi katerih bi človek enako ravnal, prav s tem pa izključimo subjektivno nezavedno in subjekta zvedemo na objekt.

Isto velja tudi za vse t. i. prevzgojne tehnike, ki naj bi rehabilitirale zločinca: tudi te morajo v svoji ideologiji humanosti vesti subjekta na objekt, na kateri se da vplivati z vrsto metod skupinske terapije in s podobnim. Že v začetku stoletja je pedagog in terapevt August Aichhorn v svojem delu z delinkventno mladino ugotovil, da je možno popravljati karakter (skupek identifikacij) delinkventa samo s transformacijo njegovega Nadjaza. »Toda sam vzgojitelj je glavni objekt, ki mora nadomestiti manjkajočo identifikacijo.« Vrnitev k zločincu kot subjektu tako odpira tudi problem transferja. Ob tem se seveda postavlja vprašanje, ali je možna analiza v zaporu. Odgovor je preprost: možna je, kolikor jo zapornik sam izbere, kolikor torej ni le ena od obveznih »prevzgojnih« tehnik.

²⁰ Ibid., s. 158.

LITERATURA:

- Abelhauser, A.: O manjku v dojemaju: zgodovina nekega procesa, V: *Razpol*, Ljubljana (1986) 2, s. 61.
- Conklin, J. E.: *Criminology*, New York, Macmillan 1986, 570 s.
- Dixon, D. J.: On the Criminal Mind: An Imaginary Lecture by Sigmund Freud. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, London (1986) 2, s. 101—109.
- Donzelot, J.: *The Policing of Families*, New York, Pantheon Books 1979, 242 s.
- Druncker, H.: Zur Bedeutung der Psychoanalyse für Schuldbeugung, Behandlung und Kriminologie. *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform*, Köln (1988), 6, s. 381—390.
- Dupré, F.: *La »solution« du passage à l'acte: la double crime des soeurs Papin*, Paris, Littoral 1984, 266 s.
- During, S.: The Strange Case of Monomania: Patriarchy in Literature, Murder in Middlemarch, Drowning in Daniel Deronda. *Representations*, Berkeley, University of California Press (1988) 23, s. 86—104.
- Foucault, M.: The Dangerous Individual. *Foucault: Politics, Philosophy, Culture (interviews and other writings 1977—1984)*, ur. Kritzman, L. D., London, Routledge 1988.
- Freud, S.: *Budučnost jedne iluzije*, Zagreb, Naprijed 1986, 416 s.
- Freud, S.: *Metapsihološki spisi*, Ljubljana, Studia humanitatis 1987, 543 s.
- Freud, L.: Quelques types de caractère dégagés par la psychanalyse. *Essais de psychanalyse appliquée*, Paris, Gallimard 1933, s. 105—136.
- Freedman, L. Z.: Psychoanalysis, Delinquency, and the Law. *Modern Psychoanalysis (New Directions and Perspectives)*, ur. J. Marmor, New York, London, Basic Books 1968, s. 642—662.
- Garland, D.: *Punishment & Welfare: A History of Penal Strategies*, London, Gower 1985, 297 s.
- Groznič, I.: Vedenje, oblast in spol? *Problemi*, Ljubljana (1981) 6—8, s. 135—142.
- I Pierre Rivière, having slaughtered my mother, my sister, and my brother..., ur. Foucault, M., London, Bison Book 1982, 288 s.
- Lacan, J.: Introduction théorique aux fonctions de la psychanalyse en criminologie. *Ecrits*, Paris, Editions du Seuil 1966, s. 125—149.
- Maeder, T.: *Crime and Madness (The Origins and Evolution of the Insanity Defense)*, New York, Harper & Row 1985, 201 s.
- Melossi, D.: Georg Rusche and Otto Kirchheimer: Punishment and Social Structure. *Crime and Social Justice*, Berkeley (1978) 9, s. 73—85.
- Pasquino, P.: Criminology: the birth of a special savoir, v *Ideology & Consciousness*, London (1980) 7, s. 17—32.
- Pečar, J.: Nadzorovanje in psihiatrija. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, Ljubljana (1986), 4, s. 320—331.
- The Power of Psychiatry*, ur. P. Miller, N. Rose, London, Polity 1986, 326 s.
- Rusche, G., Kirchheimer, O.: *Punishment and Social Structure*, New York, 1939.
- Schilder, P.: Psycho-analysis and Criminology. *Psycho-analysis Today (It's scope and function)*, ur. S. Lorand, London, Georg Allen & Unwin 1933, s. 349—365.

UDC 343.969+343.913:159.964.26

»Dangerous Individuum« (Criminology and Psychoanalysis)

Renata Salecl, M. A., Research Assistant, Institute of Criminology, Ljubljana, Yugoslavia

Since the end of the 19th century efforts have been made to explain causes of crime by way of psychiatry: irrational crime, so-called murderous monomania has opened new areas of activity in psychiatry, because it could provide evidence of the existence of disguised madness which occurs unexpected and causes crime. The invention of the concept of dangerous individuum and the birth of criminology were supposed to provide solutions to the legal problem (rationality of judgement) and to penal practice, as well as make the prediction of crime, and protection against it possible. Psychiatry and criminology have developed an entire range of various modification techniques for re-

formation of delinquents. Foucault's thesis holds that the same was achieved by psychoanalysis, which by apparently free entry in analysis, developed even more refined techniques of control. This thesis is, from the viewpoint of Freudian psychoanalysis, wrong, because it is precisely psychoanalysis which, with its thesis about the »passage to the act« as a relief of certain interior traumas and pressures, provides a new view on crime. Lacanian psychoanalysis argues for irrealization of crime which does not dehumanize the criminal and thus provides a new look at criminological problems.